

La iconografia de Santa Catalina Thomàs en la documentació de la seva beatificació (1626-1691)

Gabriel Llompart, C. R.
Av. Picasso, 21
07013 Palma de Mallorca

RESUM

El peritatge de dos quadres representant Catalina Thomàs, elaborat per dos pintors mallorquins del segle XVII, permet reconstruir els inicis de la codificació iconogràfica de la futura santa.

Paraules clau:
misticisme, barroque, santedat

ABSTRACT

The iconography of Santa Catalina Thomàs

The written report of two paintings depicting Catalina Thomàs, carried out by two Majorcan painters in the seventeenth-century, allows the author of this article to recreate the early stage of the future saint iconographic model.

Keywords:
mysticism, baroque, sanctity

Hem escorcollat la documentació del procés de beatificació de Santa Catalina Thomàs (1531-1574), a fi de recollir les dades iconogràfiques que podien fonamentar el conjunt de quadres conservats a l'illa de Mallorca dels segles XVII i XVIII, i hem de reconèixer que les notícies més orientadores referents a això són les descripcions de la visita feta per la comissió delegada a les Cases de la Ciutat que fou rebuda pel notari Antoni Moll, síndic perpetu i arxiver, el dia 5 de març de l'any 1691¹.

El text de l'esmentada visita el deixam per a l'apèndix, ja que està redactat en llengua llatina, i també deixam per a llavors els peritatges dels dos experts de què disposà l'esmentada comissió aquella vegada. Es tracta de dos pintors del segle XVII, pràcticament desconeguts, atès el retard que pateix el barroc en la recerca dels historiadors de l'art balear. S'expressen en català, com veurem al final.

Un d'aquests pintors es deia Francesc Sastre, fill de Miquel i Margalida, de 78 anys d'edat; l'altre es deia Pere Bennassar, fill de Miquel i de Joana, de 67 anys, rector aleshores del Col·legi de Pintors.

Les pintures que s'examinen estan, en part, penjades a la sala i, en part, a l'avantsala de les cases consistorials. Una primera mirada va mostrar que la sala era presidida per un crucifix juntament amb una Puríssima Concepció, a continuació, s'hi veien un sant Sebastià, patró del Regne; un àngel custodi del Regne; un sant Andreu, titular de la capella de la casa; una santa Praxedis, que té les reliquies a la ciutat; un sant Vicenç Ferrer, patró del Regne; un quadre dels sants Silvestre i Coloma, en la festa dels quals la ciutat fou alliberada dels sarraïns; un Jaume I el Conqueridor, i, per fi, les efígies del rei Carles II i d'Anna Maria de Neuburg, la seva esposa, monarques aleshores regnants.

A la part alta, els comissionats veren el conjunt de quadres dels reis de Mallorca i de molts barons del món eclesiàstic i secular.

A continuació, varen contemplar els quadres de l'avantsala, on observaren les figures d'alguns personatges que havien estat contemporanis de Catalina Thomàs: el canonge i inquisidor Joan Salvador Abrines, confés de la santa (1534-1594); el monjo cartoixà Vicenç Mas (1530-1600), i l'ermità Antonio Castañeda (1502-1583).

A la fi, tragueren la imatge de Catalina Thomàs de la sala i la varen contemplar al costat de l'efígie d'ella mateixa que estava penjada a l'avantsala.

A la més antiga, que midava 9,50 palms x 6,25 palms, figurava la santa agenollada, amb els ulls alçats al cel i portant, en una mà, un pa de sucre i, en l'altra, un ocelllet (figura 1).

La pintura va esser atribuïda al pintor Josep Borràs en la seva etapa juvenil.

La més moderna (figura 2), que midava 12 palms x 4 palms, també presentava la santa agenollada, en actitud d'oració, amb molts d'àngels que voletejaven, presidits per la coloma de l'Esperit Sant. La imatge estava datada l'any 1668. L'autoria era, segons els experts, també de Josep Borràs i havia estat encarregada pel senyor Nicolau Rossinyol de Defla, que havia estat jurat pel braç militar vuit vegades.

Cosa certa és que en el primer quart del segle XVII hi havia imatges de Catalina Thomàs entre els seus devots. El cartoix Sebastià Oller (1565-?) ho declara obertament:

en lo present Regne moltes persones axí doctes com indoctores eclesiàstiques, religioses i seculars gusten i s'aconsolen de tenir en llurs cases i oratoris figures pintades en quadres i de bulto de la vida de Sor Thomasa [...] i tench en mon poder un retrato de la figura de aque-

Figura 1.
Taller dels Guasp: Santa Catalina Thomàs amb el pa de sucre i l'ocell. Xilografia, segle XVII

Figura 2.
Taller dels Guasp: Santa Catalina Thomàs en oració. Xilografia, segle XVII

lla que lo pare don Mas feu fer i traslledar»². Consta per un altre testimoni de la primera enquesta que l'Ajuntament de Ciutat havia fet posar imatges de Catalina Thomàs a les portes de les murades. Mateu Fiol, peraire, declara que estant ell a la Porta de Jesús, l'any 1618, quan la Riera va pujar i es va trobar en perill de mort, féu una pregària a «un quadro que los magnífichs jurats tenen en dita porta de la figura de Sor Thomasa»³.

És tradició autèntica que el canonge Abrines disposava d'un retrat de la santa. Les notícies són a voltes modernes, com és ara aquesta d'un escrit fet arran de la beatificació (1794)⁴:

En la iglesia parroquial de San Jaime también quisieron obsequiar su parroquiana la beate Catalina Thomàs. El Dr. Fiol puso en el altar mayor un quadro de la santa tan antiguo que lo hizo pintar en vida el canònigo Abrines, confesor de la santa, y por herencia conserva la familia.

Però de més valor encara és un testimoni que hi ha a l'enquesta de 1626. La canonesa sor Magdalena Alcovera (de 63 anys) «dix que un dia demanà a la dita Sor Isabel Calbona, que era estada molt familiar ab sor Thomasa que per quina causa en lo regula de Santa Caterina màrtir que està en esta iglesia (lo qual dit senyor canonge Abrines feu fer, après de morta dita sor Thomasa juntament ab la capella que vui és) la dita santa està pintada ab diferent modo i de forma que de les altres pintures, per ço que està assenyant ab lo dit de la mà dreta a una corona, la qual té al seu costat, i, baix de sos peus, te agenollada a la dita Sor Thomasa. I respongué dita sor Calbona a ésta testificant que un die, entre altres molts, que dita santa Caterina visitava a la dita Sor Thomasa, a la que estava per despedirse, li digué:

Ma filla, esforçau-vos que tal serà la vostra corona com ésta que jo aporta», assenyalant a una que aportava molt gentil. I assò dix haver oit dir a dita sor Calbona.⁵

1. Per redactar aquest treball, he utilitzat el procés canònic (PC) de l'arxiu del santuari de Santa Magdalena. Citaré els textos mitjançant el foli corresponent. Agraesc les facilitats dades a l'abadessa i a la comunitat.

2. PC, foli 137.

3. PC, foli 308.

4. *Relación de las fiestas de la beatificación de Sta. Catalina Thomas (1792)*. Biblioteca B. March (Palma de Mallorca). Ms. B-96-VI-04, foli 8.

5. PC, foli 257.

6. PC, foli 274.

7. PC, foli 204.

8. B. VALPERGA, *Vida, muerte y milagros de la bendita Virgen Sor Catharina Thomas*. Mallorca, M. Rodriguez i J. Piza, 1617, p. 82.

9. PC, foli 217v.

10. PC, foli 236v.

Conclusió lògica d'aquesta declaració és que si el Dr. Abrines, a l'església de Santa Magdalena, entre 1574 —data de la mort de sor Thomasa— i 1594 —data de la seva pròpia mort— va fer pintar un retaule en què es veien la màrtir santa Catalina i la monja Catalina Thomàs, prenent el tema d'una visió sobrenatural contada per ella mateixa, per força li havia d'atribuir un aspecte versemblant que pogués aconseguir la generació o les generacions que l'havien tractada. Ara bé, el retaule en l'interval ha desaparegut, però, així i tot, és una garantia que tal retrat devia existir.

Si ara ens preguntam, deixant de costat el problema de la *vera effigies*, per quina raó el quadre primigeni de la Sala de la Ciutat de Mallorca duia sor Tomasa figurada amb un pa de sucre en una mà i, en l'altra, un ocell, trobam la resposta en el pare jesuïta Andreu Moragues (1559-1631), que havia estat amic del canonge Abrines:

Lo ordinari modo ab que.s pinta la figura de la dita Sor Thomasa es ab un tros de sucra en la mà⁶.

El sucre prové d'un episodi biogràfic que es relata de la manera següent en l'enquesta esmentada. El testimoni, la priora Maria Serralta, de 43 anys, es remunta a sor Margalida Olesa, coprotagonista del fet:

Fonch lo cas que, en la nit de Nadal, a prima nit, Sor Margarita Olesa, essent encara novícia sentia-se un poch gusta de pits i per ço acudí a la dita Sor Thomasa para que li donàs un poch de sucre si.n tenia, a lo que respongué dita Sor Thomasa: "Jo no en tinch ara pero tornau per assí quant anireu a matines i prendeuh-lo de mes mans".

I assí fonch, que tornant la dita novícia en la hora assenyalada i posant lo cap dins la cel·la de Sor Thomasa la va veure que estave agenollada i en rapte i ab una cosa blanca en la mà i la dita novícia no tenint empresa ni gosant de pendre-li lo que tenia en la mà, acudí aquí mateix a la priora, que li apar a la dita testificant era la dita Sor Calbona, i contà-li lo que passava, i, en continent, la dita priora acudí i prengué-li un tros de sucre que tenia la dita Sor Thomasa en la mà i assò es públich i notori, molt en particular par a la dita testificant, per ço que li ha contat diverses voltes la matexa Sor Margarita Olesa, ab la qual se havia seguit⁷.

Ara bé, a la iconografia esmentada, sor Thomasa té també un ocell a la mà. El P. Bartomeu Valperga († 1615), que no oblidem publicà la seva biografia l'any 1617, és a dir, deu anys abans de

l'enquesta amb què treballam, al·ludeix a l'ocellet en questió amb aquestes paraules:

el año que murió, estando en rapto, solia venir a sus manos un paxarito muy hermoso y lindo que se ponía allí a cantar suavísimamente y bien se echava de ver que era del cielo y no de los que andan volando por acá⁸.

Aquesta versió gairebé mística ens és donada de forma més prosaica per part dels testimonis de la vida quotidiana del convent:

Sor Perona Oliva, 54 anys, confidenta de la priora Sor Praxedis Neta: «Sor Praxedis Neta, priora qui era a les hores, entrant en la cel·la de dita Sor Thomasa, la trobà ab un auellet molt hermós, lo qual cantava ab gran suavitat».

I la dita priora li digué a Sor Thomasa: «Que sou anada a caçar?».

I respongué: «Sí, mare priora».

I assò dix saber per haver-ho oit contar la testificant diversas voltes a la dita Sor Neta i a Sor Calbona i a Sor Olesa i a les demés monges ancianes (29-5-1627)⁹.

Sor Joana Santacília, 38 anys, confidenta de Sor Praxedis Neta, priora: «en los últims anys de la seva vida li solia venir un auellet a les mans, lo qual li va veure sor Praxedis Neta priora que era a les hores i cantava suavísimament.

I era dit ausellet de diferents colors, no com los que ordinariament coneixem, lo que dix saber per haver-ho oit dir I contar a la mateixa sor Neta ab qui havia passat I ho havia vist, lo que també es ver, públich i notori i també va públicament pintat dit ausellet en les figures que de Sor Thomasa se pinten (31-5-1627)¹⁰.

Així doncs, queda clar que la beata amb el pa de sucre i l'ocellet constitueixen un tipus canònic que ha d'haver nat entre la família canònica de santa Magdalena i els primers biògrafs de la Cartoixa de Valldemossa.

D'altra banda, la xilografia arcaica més adient amb aquest esquema iconogràfic és la que mostra la santa agenollada davant un altar amb una creu i un crani amb l'ocell en la mà dreta i el sucre en la mà esquerra. L'escena té lloc dins una cel·la endiumenjada, enrajolada amb llosetes esmaltades redones i romboïdals. L'aire sobrenatural de l'episodi —que n'assembla artificialment dos, com hem comentat el del sucre i el de l'ocell— és donat per un crucifix enlairat i voltat de núvols que inunda de raigs celestials la monja i la monja encuriosida que espia des del portal de la cel·la. Tots dos elements conformen l'àmbit com si es tractàs d'un èxtasi.

Damunt aquest tipus iconogràfic va caure de sobte la inesperada publicació del decret del pontífex Urbà VIII de 1625, en què es prohibia

el culte dels servents de Déu que no tingués cent anys d'antiguitat.

Així es comprèn com, més envant, quan es va tornar reprendre a Roma la continuació del procés, es va trobar que la imatge usual resultava massa familiar i localista, i es va disposar que se'n difongués un altre model iconogràfic de forma gairebé oficial, més d'acord amb el decòrum romà.

También se determinaron (por haver para ello decreto) el modo en que en adelante se havia de pintar la imagen de la venerable virgen, estos es: arrodillada y arrobada mirando el cielo abierto y el Espíritu Santo como que vuela hacia ella, con ángeles en las nubes tañendo y cantando y sobre una mesa un libro abierto con una cruz, diuisciplina y calavera y una azucena en señal de su virginidad.

Esta traza se pintaron cinco cuadros en Roma, el uno para su Santidad y los otros para otros señores a quien se devian presentar.

Después se han hecho estampas grandes en Roma, Paris y León de Francia y han sido muy estimadas¹¹.

Es pot prendre com a model l'estampa de Lió, de 1669, que porta una llarga inscripció llatina que reproduceix Antoni R. Cano en el seu treball *Catalina Tomàs, una dona de coratge*¹². El retrat oficial segon de les cases consistorials de Palma, de 1668, ara desaparegut, seguia el nou model oficial, com vàrem dir abans. Quan s'estudiï a fons la iconografia de la beata, es podrà aclarir de quin altre gravat contemporani depèn.

De totes maneres, el sucre i l'ocell han quedat dins la tradició local ben empremtats com ho demostra la poesia popular. Hi ha certs elements que determinen una tracció singular. Fa anys, el convent dels caputxins de Pompeia, a Barcelona, tenia dins l'església o als annexos una gàbia plena d'ocells que parlaven sens dubte als devots de sant Francesc. També fa anys —els de la meua infantesa— els coloms blancs constituïen una presència contínua al sepulcre de santa Catalina Thomàs. Em sembla que racionalitzar aquestes formes d'ambientar la memòria d'un sant, a la llarga no afavoreix la pietat dels xics ni dels grans. Ans al contrari, la deshumanitzen, encara que els sagristans hagin d'estar en l'oposició...

11. JOSEPH ANDREU, *Historia de la causa de beatificación y canonización de la Beata Catalina*. Arxiu de Santa Magdalena. Ms. foli 16.

12. A. R. CANO, *Catalina Thomas, una dona de coratge*. Ciutat de Mallorca 1992, p. 132.

APÈNDIX

I

Les pintures de la Sala de Palma en 1691

Inspexerunt imagines depictas, ad parietes dictae aulae consistorialis pendentes..., et invenerunt parietes dictae aulae ornatas diversis picturis cum suis luminibus sive marginariis deauratis, scilicet, in parte inferiori, imaginem Iesu Christi Domini nostri in cruce pendentem; imaginem beate Virgine Marie a Conceptione sub cuius invocatione patrona est totius regni Maioricarum; imaginem representantem angelum custodem huius regni; imaginem sancti Andreae apostoli patroni et titularis domorum universitatis et regni et oratorii dictarum domorum; imaginem virginis et martyris sancte Praxedis cuius corpus in hac civitate veneratur; imaginem sancti Vicentii Ferrer patronem eiusdem regni; imaginem sanctorum Silvestri et Columbe, quorum festi vitatis die liberata fuit haec civitas Maioricarum a potestate sarracenorum; imaginem serenissimi regis Iacobi Aragonum qui hoc regnum a sarracenis liberavit; imaginem regis nostri Caroli secundi, nunc feliciter regnantis; imagine regine nostre domina Maria Anna de Neobruch nec non imaginem serve Dei Caterine Thomasiae.

Et in parte superiori parietum quam plurimas imagines inspexerunt tum regum qui fuerunt Maioricarum, tum cardinalium Sancte Romanae Ecclesiae, tum magnorum magistrorum religionis sancti Iohannis Hierosolimitani tum archiepiscoporum, episcoporum et aliorum heroum huius regni naturalium, in quibus omnibus, in suis respectivis angulis, insignia regni reperiuntur depicta, inter quas inspexerunt etiam imaginem Illustrissimi Domini D. Ioannis Salvatoris Abrines, canonici atque inquisitoris Maioricensis.

Et, inspectis dictis imaginibus et picturis, iudices mandarunt Iosepho Gelabert, lignifabro, quatenus illas metiretur et inventum fuit imagines, pendentes in parte inferiori parietum, esse longitudinis duodecim palmorum longitudinis et quatuor latitudinis.

Etiam inspexerunt imagines pendentes ad parietes aulae exterioris, et viderunt adesse quam plurimas imagines et, inter illas, imaginem servae Dei sororis Catherine Thomasiae, quae, de ipsorum ordine, mensa fuit et inventa, longitudinis, novem palmorum cum medietate ulterius palmi, et, latitudinis, sex palmorum cum uno quarto alterius palmi.

Et imaginem dompni Vicentii Mas, monachi cartusiensis ac imaginem fratris Antonii Castañeda, quae etiam mensae fuerunt et compertum fuit esse, longitudinis, quinque palmorum et quatuor latitudinis.

Et, incontinenti, predicti domini couniudices mandarunt in loco tribunalis dictas imagines deferre et, inspecta diligenter imagine servae Dei sororis Catherinae Thomasiae, in aula consistoriali reperta viderunt dictam servam Dei depictam, genibus flexis et ferventer orantem, et quasi desuper plures angelos in nubibus et Spiritum Sanctum in forma columbe, et, in parte inferiori, inscriptionem ut sequitur: «Serva Dei soror Catherina Thomas, Maioricarum, anno 1668».

Et inspexerunt etiam aliam imaginem dictae servae Dei, in aula exteriori repertam, quae, depicta reperitur genibus flexis, oculis in caelum elevatis et, in manu dextera, quasi globum

sacari habentis, in sinistra autem, aviculam variis coloribus ornatam.

Item, etiam inspexerunt imaginem predicti inquisitoris Abrines, cum habitu canonicali depicti, quasi in cathedra confectionantis, et, super humerum dextrum, imaginem santi Petri, et, super sinistrum, sancti Pauli, Apostolorum, cum inscriptione: «Doctor Iohannes Abrines, inquisitor et camonicus sedis Maioricarum censis. Obiit die prima ianuarii 1594, etatis sexaginta annorum».

Viderunt, etiam, imaginem dompni Vicentii Mas, in habitu cartusianorum depicti, cum inscriptione ibi: «Efigies patris dompni Vicentii Mas monachi cartusiensis, natus anno 1530, obiit 1600, aetatis suae 68», nec non etiam imaginem fratris Antonii Castañeda, habitu anachoretiae depicti, cum inscriptione ibi: «El venerable padre Don Antonio Castañeda nació en Valladolid año 1502, hizo penitencia 42 años en la ermita de la Santísima Trinidad de Mallorca, fue el primer padre espiritual de la venerable sor Catharina Thomas antes de ser religiosa, murió año 1583, de edad de 76», quas imagines non suspectas nec in aliquo vitiatas predictos dominos coniudices admiserunt.

PC, foli 1040 s.

2

Peritatge del pintor Francesc Sastre

Francesc Sastre, pintor.

Interrogat diga quant temps ha que exerceix lo art de pintar i si coneix de quina mà son pintats los imges o pintures i la raó com ho coneix.

Dixit: Yo, de edad de catorse fins en quinze anys, comenci a exercir lo art de pintar i sempre, desde les hores a esta part, lo he frequentat i exercit. I, en quant a la cognició de les imatges i pintures, essent pintors de mon temps, coneix la ma de qui son fetes i pintades. I la raó es, perque, en dit art, vaent la pintura, conexam de mà de qui son, en el modo que se troba pintade.

Després li foren mostrades i ensenyades les dos imatges i pintures de la sirventa de Déu Sor Catherina Thomàs, com i també mateix les del senyor canonge Abrines, del P. Don Vincent Mas, religiós cartuxo i la del P. Fray Antoni Castañeda ermità, i fonch interrogat diga si sap de qui son les dites efigies e qui representan, que antiquitat tenen les dites pintures i si sab de mà de qui son pintades. I com ho sab i doni raó de la sua scientia.

Dixit: Tinch vistes les imatges que me son estades ensenyades i mostrades. I vistes i ben considerades aquelles, dich que dos de elles, que son les majors, representen la figura i efigies de la venerable mare sor Catherina Thomas, les quals son pintades de mà de Josep Borràs, a saber es la que se trobe pintade ab un pa de sucre, en una mà, i, en la altre, un aucellet.

Fonch pintade, per dit Borràs, en sos principis que comensà a pintar; la altre, emperò, fonch pintade, per lo mateix, essent

ja pintor perfet, i així hi ha molta diferència de una pintura a l'altre.

Altre pintura, que es la efigies de P. Fray Antoni Castañeda, es pintura molt vella, que no conech la mà; les, emperò, qui son efigies del Rev. D. Vicent Mas i del senyor canonge Abrines, dich que son fetes de mà de Gaspar Oms, pintor, que fonch mon mestre y yo lo ajudí a pintar la del senyor canonge Abrines, i feu los letreros de un i altre, així sé molt be que son fetes de mà del dit Oms.

I les altres dos, com tinch dit, del dit Borràs i assò dich saber per tenir molt ben coneguda la mà i pinsell de un i altre.

I èsta es la veritat, per lo jurament que he prestat.

Francesc Sastre, pintor.

PC, foli 1051r. i v.

3

Peritatge del pintor Pere Bennasser

Pere Bennasser, pintor.

Interrogat diga quant temps ha que exerceix lo art de pintar I si coneix de quina mà son pintat los imatges o pintures i la raó com ho coneix.

Dixit: Essent de edat de desset anys comencí a exercir lo art de pintar, I, desde les hores, sempre lo he frecuentat I continuat, I, per dita raó i haver tant temps lo exercesch, en veure qualsevol pintura, essent feta de mon temps per pintors de est regne, tich cognició de la mà de qui es feta.

Llavors li foren ensenyades les pintures de que se fa inspecció, que son dos imatges de la sirventa del Senyor Sor Catherina Thomas, altre imatge o pintura del Sr. Canonge Juan Abrines, altre del P. Fray Don Vicent Mas, religiós cartuxo i altre de

fray Antoni Castañeda ermità, i fo interrogat diga si sab de qui son i a qui representen les dites imatges i pintures i si sab quina antiguitat tenen i de mà de qui son pintades i com ho sap.

Dixit: Tench vistes i ben mirades les dites pintures i imatges que son efigies de la sirventa del Senyor Sor Caterina Thomàs; altre, efigies del senyor canonge Joan Abrines; altre, efigies del P. Vicent Mas, religiós cartuxo, i, la altre, es efigies del P. Fray Antoni Castañeda, i per tals son tingudes i reputades.

I en orde de la sua antiguetat, dic que son molt antigues, a saber la de la venerable mare Sor Thomasa, que està pintade ab un pa de sucre en una mà i ab le altre un auccellet, i la de frayu Castañeda i Don Vicent Mas i canonge Abrines, qui haurà mes de sinquanta anys son pintades, puis, jo, dit testimoni, desde dit temps a esta part, sempre, les he vistes en una forma, les quals dic esser pintades, ço es les del Sr. Canonge Abrines i de Don Mas son pintades de mà de mestre Gaspar Oms, pintor, que yo he conegut molt be que ja era home anciano i de molta edat; la, emperò, del P. Fray Castañeda, no conech de mà de qui es pintada, per ser pinturta molt antiga; la, emperó, de la sirventa del Senyor sor Catherina Thomàs, que es la major de les dos, dich esser pintade de mà de mestre Miquel [sic] Borràs, pintor, que yo he conegut molt be; la altre, emperò, de la mateixa sirventa del Senyor, que es, com tinch dit, molt antiga, no conech la mà de qui es; sols he oit dir que seria pintade de mà del dit Borràs, en el principi quan començà a pintar, però yo no mi puch afirmar, lo que dich saber per les altres damunt dites, i per tenir molt ben conegudes les mans i pinsells dels dits Oms i Borràs.

I assò es la veritat de lo que sé i puch dir circa lo que som estrat interrogat.

Pere Bennasser, pintor.

PC, foli 1052r.-1052v.